

Tomasz Michalski, Aleksander Kuczabski

UWARUNKOWANIA PROCESU TRANSFORMACJI NA UKRAINIE

Streszczenie

W pierwszej części artykułu omówiono główne czynniki (wewnętrzne i zewnętrzne), które wpłynęły na procesy transformacji ustrojowej w europejskich i zakaukaskich krajach postkomunistycznych. W drugiej części artykułu skupiono się na czynnikach, które zadecydowały, że jak dotychczas proces transformacji ustrojowej na Ukrainie jest bardzo słabo zaawansowany.

Słowa kluczowe: *transformacja ustrojowa, Europa Środkowo-Wschodnia, Zakaukazie, Ukraina*

1. Wprowadzenie

Celem opracowania jest analiza uwarunkowań procesu transformacji na Ukrainie, czyli od 1991 roku do współczesności.

Patrząc na same uwarunkowania procesów oraz obecną sytuację geopolityczną można postawić tezę, że około 25 lat temu otworzyła się droga do wolności dla narodów żyjących za „żelazną kurtyną”. Słabość komunistycznych władz w Moskwie pozwoliła zarówno krajom tzw. dalszej zagranicy, jak i tzw. bliskiej zagranicy na podjęcie działań na rzecz rzeczywistej niepodległości. Trzymając się powyższego porównania – drzwi te są przez aktualnych włodarzy w Moskwie zamykane. Oczywiście proces blokowania narodów krajów zwanych postkomunistycznymi trwał cały czas. Lecz od czasu umocnienia się władzy W. Putina przybrał na sile. Niektóre państwa, jak chociażby Estonia, Litwa czy Łotwa wykorzystały szansę otwartych drzwi najbardziej jak to było możliwe. Inne, jak Ukraina, dopiero w momencie zamykania drzwi postanowiły podjąć próbę przejścia przez nie.

Procesy transformacji ustrojowej w europejskich krajach postkomunistycznych po 1989 roku przebiegały wielotorowo, z różnym natężeniem oraz często – w odmiennych kierunkach w różnych krajach. Procesy te dotyczyły

wszystkich sfer życia społecznego ludności. Uwarunkowania tych procesów oraz generowane przez nie skutki możemy podzielić na egzogenne i endogenne.

2. Uwarunkowania egzogenne procesów transformacji w europejskich krajach postkomunistycznych

Do przemian determinowanych przez czynniki o charakterze zewnętrznym należą trzy procesy wykraczające poza wymiar regionalny oraz procesy o charakterze regionalnym.

Nadzwyczaj ważkim procesem wykraczającym poza wymiar regionalny był rozpad instytucji o charakterze międzynarodowym, które były jednymi z narzędzi kontroli byłego Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich nad byłymi krajami satelickimi. Chodzi tu o likwidację Układu Warszawskiego oraz Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej (oba w 1991 roku). Kolejnym procesem jest wstępowanie już suwerennych państw do Paktu Północnoatlantyckiego oraz Unii Europejskiej, które odbywa się wieloetapowo. Trzecim procesem są próby ratowania dawnej mocarstwowej pozycji Rosji w regionie, tym razem w oparciu o nacjonalizm (por. Gregor 1998; Ingram 2001; Łatkowski 2001). Od początku mają one charakter wielotorowy, oprócz działań o naturze gospodarczej i politycznej – czego przykładem było chociażby powołanie w 1991 roku Wspólnoty Niepodległych Państw oraz powstanie w 2000 roku w oparciu o wcześniejsze umowy (najstarsza pochodzi z 1996 roku) Państwa Związkowego Białorusi i Rosji, potocznie określanego jako Związek Białorusi i Rosji; są realizowane także działania militarne, czego efektem jest powstanie czterech państw nieuznawanych (Abchazja, Osetia Południowa, Naddniestrze, Górski Karabach) oraz obecnie trwająca ingerencja Rosji na Ukrainie.

Do procesów o charakterze przede wszystkim regionalnym zaliczono rozpad wszystkich państw związkowych: ZSRR, Czechosłowacji oraz Jugosławii przy jednoczesnym zjednoczeniu Niemiec. Następnym jest wzrost nacjonalizmów, które w okresie tzw. demokracji ludowej były tłumione. Możemy je podzielić na nacjonalizmy sterowane odgórnie, tzn. przez władze (np. obecny nacjonalizm rosyjski, nacjonalizm naddniestrzański, rosyjski nacjonalizm na Krymie oraz w obwodach ługańskim i donieckim na Ukrainie, czy nacjonalizm serbski w okresie władzy S. Miloševića) i pozostałe. Oprócz ewentualnych działań władz duży wpływ na ich powstawanie ma także homogeniczność etniczna państw. Kolejny proces to powstawanie ugrupowań integracyjnych o charakterze regionalnym. Jest ich cała gama, a do najważniejszych w okresie transformacji należały: Grupa Wyszehradzka (której największym osiągnięciem było powstanie w 1992 roku Porozumienia Środkoeuropejskiego o Wolnym Handlu), Inicjatywa Środkoeuropejska, Rada Państw Morza Bałtyckiego, Rada Bałtycka, Organizacja Współpracy Gospodarczej Państw Morza Czarnego, Związek Białorusi i Rosji, GUUAM.

3. Uwarunkowania endogenne procesów transformacji w europejskich krajach postkomunistycznych

Wprawdzie mniej spektakularne, lecz nie mniej ważne dla obywateli były przemiany mające miejsce wewnątrz państw. Można je podzielić na zachodzące w sferze politycznej, ekonomicznej i społecznej. Oczywiście także ich skutki zachodzą w tych sferach, a dodatkowo dotyczą także sytuacji demograficznej i zdrowotnej społeczeństw.

Do istotniejszych przemian mających miejsce w sferze politycznej zaliczono zmiany systemu politycznego, prawnego oraz odzyskanie kontroli nad armią. We wszystkich europejskich postkomunistycznych państwach bardzo szybko po likwidacji systemu znowelizowano ustawy dotyczące zasad funkcjonowania partii politycznych i wyborów. Cechą charakterystyczną przemian ustrojowych w państwach regionu było odchodzenie od scentralizowanego państwa komunistycznego opartego na modelu monopartyjnym lub quasimonopartyjnym na rzecz modelu opartego na zasadzie demokratycznego państwa prawnego (Jaskiernia 2002). Upraszczając, analizowane kraje możemy podzielić na dwie grupy: 1) na te, w których władzę objęli postkomuniści i 2) na te, w których rządy rozpoczęli dawni dysydenci. Podział ten szczególnie ważny był na początku analizowanego okresu, kiedy ważyły się losy reform ekonomicznych. Kraje, w których władzę przejęła opozycja, szybko rozpoczęły gruntowne reformy, które zaowocowały krótkotrwałym głębokim kryzysem, po którym nastąpił okres szybkiego rozwoju. Natomiast w przypadku państw, gdzie do władzy doszli postkomuniści następowało ciągle pogarszanie sytuacji gospodarczej, jak np. w Bułgarii (Ilieva, Michalski 2002) czy chociażby na Ukrainie. W skrajnej formie drugiego przypadku postkomuniści inicjowali wojny (była Jugosławia), które jeszcze bardziej pogrążyły kraje w chaosie.

Ważne miejsce w procesie transformacji krajów postkomunistycznych zajmuje reforma prawa. W okresie komunistycznym niezawistość pracowników wymiaru sprawiedliwości była po wielokroć iluzoryczna i często pozostawali oni na usługach rządzącej partii komunistycznej. Stąd też w reformie prawa wiele miejsca poświęcono niezawistości sądów.

Specyfiką analizowanych państw było podporządkowanie sił zbrojnych partiom komunistycznym oraz obecność wojsk radzieckich/rosyjskich. Stąd tak ważne w pierwszych latach było ograniczanie wpływów komunistów w siłach zbrojnych. Najszybciej (już w 1989 roku) dokonano tego w Polsce, Czechosłowacji i na Węgrzech. Bardzo skomplikowaną sytuację miały kraje należące w przeszłości do byłego ZSRR, gdzie stacjonowała armia radziecka, a ich obywatele wcieleni do tej armii byli rozrzućeni po całym Układzie Warszawskim (por. Sobczyński 2002). Na mniejszą przestrzennie skalę ten sam problem wystąpił z wojskami jugosłowiańskimi/serbskimi.

W momencie odzyskania niepodległości lub niezawisłości kraje postkomunistyczne stając przed koniecznością reform swoich gospodarek były w podwójnie niekorzystnej sytuacji. Z jednej strony musiały dokonać ich głębokich przekształceń, aby zlikwidować przeżytki gospodarki centralnie sterowanej. Z drugiej strony приходило im zmierzyć się z procesem globalizacji i powiązanymi z nim zmianami postmodernizacyjnymi w gospodarce. Spowodowało to, że zwłaszcza w początkowym okresie transformacji, gospodarki tych krajów odznaczały się specyficznymi cechami (Kołodko i in. 1991).

Dodatkowym problemem w byłych państwach komunistycznych stało się przerwanie dotychczasowych sieci gospodarczych (Strykiewicz 2004). Proces ten najsilniej dotknął kraje powstałe na gruzach Jugosławii oraz Związku Radzieckiego.

W okresie komunistycznego zniewolenia wytworzył się nowy rodzaj człowieka, zwany przez J. Tischnera (2005) i A. Zinovieva (1986) *homo sovieticus*. Jak udowadniają najnowsze informacje dotyczące konfliktu rosyjsko-ukraińskiego *homo sovieticus* „trzyma się” w niektórych społeczeństwach nadal mocno.

Na przemiany w sferze społecznej możemy patrzeć w ujęciu jednostkowym i grupowym. W pierwszym przypadku, obok szeregu pozytywnych zjawisk, pojawiło się też jedno negatywne, nazwane przez P. Sztompkę (2000) traumą postkomunizmu. Natomiast w ujęciu makroskalowym jest to przede wszystkim tworzenie się społeczeństwa obywatelskiego. J. Wendt (2007) wyróżnia czynniki wewnętrzne i zewnętrzne wpływające na jego powstanie i przemiany. Do czynników wewnętrznych zaliczamy polityczne (jak zmiana systemu politycznego, utworzenie jednostek samorządu terytorialnego), ekonomiczne (restrukturyzacja gospodarki i wprowadzenie gospodarki rynkowej) oraz społeczne (wystąpienie bezrobocia, kształtowanie się nowych postaw obywatelskich, rozwój organizacji pozarządowych czy kształtowanie się klasy średniej). Natomiast do czynników zewnętrznych kwalifikujemy ponownie polityczne (przystąpienie lub deklarowana chęć przystąpienia części krajów do Unii Europejskiej i Paktu Północnoatlantyckiego), ekonomiczne (zmiany w gospodarce światowej, dyfuzja innowacji) oraz społeczne (oddziaływanie środków masowego przekazu, łatwość komunikacji, oddziaływanie globalnej kultury i wreszcie przyjmowanie postaw prospołecznych).

W kształtowaniu społeczeństwa obywatelskiego ważką rolę do spełnienia ma także samorząd terytorialny. W okresie komunistycznym jego podmiotowość była fikcją i dopiero po odzyskaniu niepodległości/niezawisłości zaczęto przyjmować akty prawne dotyczące nadawania mu rzeczywistych uprawnień, ponadto w części krajów przeprowadzono już reformy podziału administracyjnego. Jednakże całkowite upodmiotowienie samorządu terytorialnego napotyka przeszkody w przyzwyczajeniu krajowych elit politycznych do

zatrzymywania jak największej władzy w stolicy. Kolejnym problemem jest konieczność odnajdywania się samorządów w nowej roli – nie administratorów, a menedżerów szczebla regionalnego i lokalnego.

4. Uwarunkowania egzogenne procesu transformacji na Ukrainie

Przejście Ukrainy od totalitaryzmu ku demokracji jest procesem zdecydowanie dłuższym, niż większości europejskich krajów postkomunistycznych. Ponadto proces ten dotąd nie zakończył się. Proces demokratyzacji Ukrainy nie jest też liniowy i cechuje się częstą zmianą faz transformacyjnych. Uważa się, że od pomyślności transformacji Ukrainy będzie zależała stabilność geopolityczna całego obszaru Europy Środkowo-Wschodniej.

Wśród zewnętrznych czynników hamujących demokratyczne przeobrażenia na Ukrainie główną rolę odgrywa destrukcyjna polityka Federacji Rosyjskiej. W przeszłości terytorium obecnej Ukrainy stanowiło znaczącą część potencjału społeczno-gospodarczego Imperium Rosyjskiego, a później ZSRR. Poza tym, według oficjalnej wersji rosyjskiej historii, właśnie w granicach dzisiejszej Ukrainy znajdowała się kolebka państwowości rosyjskiej. W związku z tym proimperialistyczne rosyjskie środowiska uważają za kluczowy element odbudowę rosyjskiej potęgi geopolitycznej – powrót Ukrainy pod polityczną kontrolę Kremla. Pomimo tego, iż formalnie Federacja Rosyjska występowała jako poręczyciel suwerenności terytorialnej Ukrainy, już od samego 1991 roku Ukraina doznaje niezmiennej i systematycznej ingerencji w swoje sprawy wewnętrzne ze strony Federacji Rosyjskiej (Kuczabski, Michalski 2014).

Aktualne rosyjskie elity polityczne Rosji, reprezentowane przez W. Putina i jego otoczenie, wywodzą się ze starych sowieckich elit. Zrezygnowali oni z postulatów komunistycznych, zachowując jednak proimperialistyczną wizję Rosji jako światowego mocarstwa. Przejmując założenia pochodzące z czasów ZSSR o strefach wpływu – Federacja Rosyjska stara się odbudować swoją dominację chociażby na obszarach tzw. bliskiej zagranicy. Ze względu na skalę i położenie geograficzne kluczowym elementem tej strategii jest właśnie Ukraina.

Próby włączenia Ukrainy do orbity moskiewskich wpływów geopolitycznych nasiliły się od czasu przejścia władzy politycznej przez W. Putina w 2000 roku i osiągnęły swoje apogeum w 2014 roku. Odzyskanie rosyjskich wpływów na Ukrainie przebiega intensywnie i wielotorowo. Znacznym inwestycjom w odbudowę byłego imperium towarzyszyła sprzyjająca koniunktura na rynkach energetycznych, a co za tym idzie – zwiększenie rosyjskich przychodów z eksportu gazu i ropy. Dużo wysiłku położono na opanowanie ukraińskiego pola informacyjnego, propagując tzw. „Rosyjski Świat” (Русский мир) i rozbudowując sieć parafii prawosławnych, przebywających w związku hierarchicznym z Patriarchą Moskiewskim.

Oprócz działań formalnie zgodnych z prawem, władze rosyjskie prowadziły na Ukrainie ukrytą politykę mającą na celu osłabienie Ukrainy jako podmiotu międzynarodowego. Inwestowano zwłaszcza w informacyjną dyskredytację Ukrainy jako solidnego partnera w gospodarczych relacjach międzynarodowych (jak chociażby oskarżanie Ukrainy o kradzież przesyłanego gazu). Z rosyjskim interesem można wiązać też personalną dyskredytację ukraińskich prezydentów, próbujących stawiać opór ciągle wzrastającym politycznym żądaniom Kremla. Od różnych form takiej dyskredytacji cierpiał każdy kolejny prezydent Ukrainy, nawet tacy jawnie prorosyjscy, jak L. Kuczma (podczas skandalu politycznego, związanego z podsłuchem i oskarżeniem o udział w zabójstwie opozycyjnego dziennikarza G. Gongadze) oraz W. Janukowycz (po jego deklaracji o gotowości podpisania umowy stowarzyszeniowej z UE w drugiej połowie 2013 roku).

Do różnorodnych form nacisku Rosji na Ukrainę zaliczyć należy też szantaż energetyczny (dwie jawne wojny gazowe w 2006 i 2008 roku) oraz szereg wojen handlowych, nieustannie wywoływanych przez Kreml. W momencie kiedy wszystkie jawne i „ukryte” formy nacisku na Ukrainę okazały się bezskuteczne, władze rosyjskie odwołały się do regionalnego wymiaru agresji wojskowej. Pozostawiając sobie w rezerwie, jako ostatni argument w polityce podporządkowania Ukrainy, wypowiedzenie wojny na szeroką skalę.

5. Uwarunkowania endogenne procesu transformacji na Ukrainie

Po uzyskaniu niepodległości w 1991 roku Ukraina oficjalnie uznała podstawowe wartości współczesnego cywilizowanego świata i zadeklarowała pragnienie zbudowania otwartego państwa demokratycznego z rozwiniętą gospodarką rynkową. Formalne zadeklarowanie wartości demokratycznych przez elity rządzące na Ukrainie od 1991 roku nie miało przełożenia na faktyczną strategię rozwoju państwa. Władzę na Ukrainie przejęły wówczas postkomunistyczne elity polityczne, które zostały wychowane w tradycjach totalitarnych ZSRR. Przez dłuższy okres na Ukrainie o władzę polityczną walczyły nie prodemokratyczne i postkomunistyczne siły, jak w innych krajach Europy Środkowej, lecz dwa skrzydła wywodzące się z byłej rządzącej w ZSRR Partii Komunistycznej. Jedna część tworzyła tzw. „ortodoksyjne” skrzydło polityczne (nadal deklarujące ideały komunistyczne), natomiast inna określała siebie jako skrzydło „reformatorskie”, kierujące się jednak interesem głównie prywatnym, a nie ogólnopaństwowym. Główną przyczyną braku politycznej woli do rzeczywistego przebudowania państwa ukraińskiego na zasadach demokracji były pozostałości po ZSRR, a mianowicie: deficyt zaufania ludności wobec polityki państwowej, paternalizm społeczny oraz brak konsekwencji w działaniu z obu stron. W związku z powyższym na Ukrainie nie udało się przeprowadzić też efektywnej reformy systemu sprawiedliwości (w tym sądownictwa), co z czasem

przygotowało odpowiedni grunt do upowszechniania się we wszystkich dziedzinach życia społecznego korupcji i bezprawia.

Uznając ważny wpływ czynnika rosyjskiego na charakter politycznych procesów na Ukrainie nie należy jednak lekceważyć faktu znacznej dezintegracji tego kraju. Różnego rodzaju rozbieżności i konflikty wewnątrz kraju przeszkadzają powstaniu wspólnego dla zdecydowanej większości narodowego interesu. Przyjmuje się, że na Ukrainie (w odróżnieniu chociażby od Polski w latach 90. ubiegłego wieku) nie powstał jeszcze jeden system wartości, w oparciu o który kształtowała by się tożsamość większości obywateli (Pavlenko, Viter 2006). Dopiero wydarzenia Euromajdanu i działania wojenne na wschodzie kraju mogą stworzyć grunt dla powstania takich wspólnych dla całego państwa ukraińskiego wartości.

Jak uważają O. Vinnikov i G. Morozova (1998), pomimo deklarowanej orientacji prodemokratycznej – Ukraińcy jednak są głęboko powiązani z totalitarnym typem ustroju państwowego, co spowolni znacząco proces demokratyzacji i właściwych reform. Na powolny proces reorientacji społeczeństwa ukraińskiego z wartości totalitarnych na demokratyczne nałożył się kryzys gospodarczy, który przybrał na sile w połowie lat 90. XX wieku.

Problem słabej tożsamości narodowej Ukraińców jest silnie zakorzeniony w totalitarnej przeszłości kraju. Jak uważa S. Kononczuk (2006, s. 187) „zdecydowana większość problemów, z którymi ma styczność nasze społeczeństwo jest związana z tą polityką narodową, która realizowała się w ZSRR”. Według stanu na 1991 rok znaczącą część ludności Ukrainy można było określić jako „naród sowiecki” – specyficzną formę wspólnoty etnokulturalnej, utożsamianej w pierwszej kolejności z całym ZSRR, a nie krajem swego zamieszkania USRR (wtedy: Ukraińską Socjalistyczną Republiką Radziecką).

Chociaż formalnie Ukraina już od 1991 roku jest niepodległym państwem, to w sensie informacyjnym i kulturowym kraj jeszcze długo pozostawał w polu postsowieckiej informacji/propagandy (Lupacij 2006). W wyniku tego jeszcze w latach 90. XX wieku spora część ludności Ukrainy nie miała zaufania do zmian związanych z uzyskaniem przez Ukrainę niepodległości. W rezultacie badań ankietowych, przeprowadzonych w 1998 roku stwierdzono, że aż 64% respondentów odpowiedziało negatywnie na pytanie, czy ogłoszenie Ukrainy niepodległym państwem było prawidłową decyzją polityczną (Marčuk 1998). Jeszcze w 2005 roku, wg badań ankietowych Instytutu Socjologii NAN Ukrainy, 8% Ukraińców nadal deklarowało się obywatelami ZSRR (Panina 2005). Znacząca część obywateli Ukrainy do dziś jest skłonna zaakceptować powrót do realiów totalitarnej przeszłości – na co wykazuje zwłaszcza antyukraińska, a zarazem antyeuropejska i antydemokratyczna postawa separatystów na Krymie i w obwodach donieckim i ługańskim.

Do pozostałości po polityce ZSRR można zaliczyć również obecną strukturę językową kraju, która dzieli Ukraińców na trzy wielkościami podobne do siebie grupy: ukraińskojęzyczną (zamieszkującą głównie zachodnią i centralną część

kraju oraz obszary wiejskie na wschodzie i południu), rosyjskojęzyczną (reprezentującą przeważnie ludność dużych miast i niektórych enklaw wiejskich na wschodzie i południu kraju) i dwujęzyczną.

Kolejnym wyzwaniem dla młodego państwa ukraińskiego jest bardzo mocna w niektórych przypadkach tożsamość regionalna (Krym, Donbas, Zakarpacie, Galicja, Bukowina itp.). Przyczyna tego faktu kryje się w złożonej historii kształtowania się terytorium dzisiejszej Ukrainy. Przez cały okres państwowości Ukrainy w żaden sposób nie udało się zniwelować istniejących regionalnych podziałów. Uważa się, że do dzisiaj istnieją bardzo duże dysproporcje w zakresie stylu życia ludności oraz poziomu świadomości narodowej pomiędzy poszczególnymi regionami Ukrainy (Olujko i in. 2005). Regionalna mozaika na Ukrainie powoduje dyskusje o konieczności federalizacji kraju. Lecz z drugiej strony federalizację kraju, jako sposób zabezpieczenia praw mniejszości rosyjskojęzycznej, próbowano już narzucić z Kremla władzom Ukrainy tuż po wydarzeniach Euromajdanu w Kijowie. Ukraińskie elity polityczne postrzegają w próbach zmiany państwowego ustroju podstęp mający na celu terytorialny rozpad kraju. Jak słusznie ostrzegał jeszcze na początku procesu transformacji M. Ákovina (1993) – federalistyczne dążenia mogą się przemienić w separatystyczne i stworzyć zagrożenie dla terytorialnej integralności kraju.

O ile rozwojowe i kulturalne zróżnicowanie regionalne nie jest unikatowe we współczesnym świecie (Lupacij 2006), to jednak różnorodność regionalna Ukrainy posiada swoją specyfikę. R. Pavlenko i O. Viter (2006, s. 99) podkreślają, iż „międzyregionalne różnice na Ukrainie są głębsze, ponieważ mają od razu kilka wymiarów: geograficzny, gospodarczy oraz kulturalny”. W wyniku tego mieszkańcy różnych regionów Ukrainy uważają, że między nimi istnieją większe różnice kulturowe, niż z obywatelami krajów sąsiednich. Na to nakłada się obecność u znacznej części ludności różnych regionów istnienie wzajemnych negatywnych stereotypów. Ich podstawą są poważne rozbieżności światopoglądowe, które przejawiają się w odmiennej ocenie mieszkańców różnych regionów tych samych wydarzeń oraz zdarzeń historycznych, a także w wyborze różnych wzorców zachowania, a nawet w zasadniczo odmiennej ocenie samego faktu zdobycia przez Ukrainę niepodległości (Kordun 2006).

Ukraina od samego 1991 roku próbuje zreformować system prawny, który w szeregu przypadków nie odpowiada paternalistycznym oczekiwaniom obywateli. Chodzi o brak gotowości przeważnej większości obywateli ukraińskich do aktywnego udziału w realizacji swego konstytucyjnego prawa na zarządzanie sprawami państwa oraz samorządu terytorialnego (Kučabs'kij 2009). Cechą negatywną takiego stanu jest alienacja niektórych norm prawnych w stosunku do faktycznych realiów. Powoduje to, że na Ukrainie „panuje nihilizm prawniczy, poczynając od wyższych szczebli władzy i kończąc na obywatelach” (Lesečko, Čemeris 2001, s. 95).

Podstawowymi elementami współczesnego systemu prawnego na Ukrainie w dziedzinie organizacji życia społecznego i administracji publicznej jest

demokracja (w tym demokracja lokalna) i sprawiedliwość socjalna. Zwłaszcza art. 5 Konstytucji Ukrainy wyznacza organy samorządu terytorialnego jako jedną z podstawowych form realizacji bezpośredniej władzy narodu. Jednak formalna deklaracja praw obywateli w zarządzaniu sprawami publicznymi nie odzwierciedla się w konkretnych mechanizmach jego realizacji praktycznej. Jak podkreśla V.M. Olujko (2005, s. 318) „mamy całkowity brak realnych mechanizmów bezpośredniej demokracji w rozwiązywaniu państwowych i lokalnych problemów”.

Jako jedną z głównych przyczyn wyjątkowej apatii społecznej Ukraińców należy uznać celową politykę czasów ZSRR, kiedy rządząca partia komunistyczna całkowicie uzurpowała prawo wyznaczenia i realizacji polityki państwowej, bezwzględnie zwalczając wszystkie alternatywne próby wpływu na podejmowanie decyzji zarządczych (Kučabs'kij 2009). Według oceny M.D. Lesičko (2002, s. 54) Ukraina „należy do krajów z niską synergią, co znacznie przeszkadza w społecznej konsolidacji i uzyskaniu efektu synergetycznego w celu wydostania się z przedłużającego się kryzysu społecznego i osiągnięcia poziomu cywilizowanych krajów świata”. W znacznym stopniu pogorszyło partycypację społeczną unikanie, a później nawet faktyczna rezygnacja elit rządzących z przeprowadzenia głębokich reform na samym początku uzyskania przez Ukrainę niepodległości. Jak zauważa S.Ė. Sahanenko (2001, s. 133) analizując problemy aktywizacji społecznej na Ukrainie – „specyfika okresu przejściowego bardziej jest w stanie spowodować apatię polityczną, rozczarowanie i niechęć, niż aktywność”.

Uważa się, że na Ukrainie jeszcze nie powstał zorganizowany podmiot demokracji lokalnej. B. Andresiuk (2000, s. 41) stwierdza, że na Ukrainie „pomysł i wartość samorządu pozostały w sferze idealnej, one nie zmaterializowały się w konkretne formy życia i struktury organizacyjne”. Podobnie uważa V.S.Kujbida (2001, s. 153), twierdząc że „potężny potencjał podstawy ustroju demokratycznego Ukrainy – samorząd terytorialny – pozostaje nieużytecznym i w znacznym stopniu niezrealizowanym”. A. Pirožkov i A. Pavlúk (2005) wprost powiążują wzrost roli samorządu terytorialnego w zarządzaniu państwem z obecnością jego realnego realizatora w postaci świadomych, niezależnych, zamożnych obywateli.

Brak konkretnych mechanizmów realizacji demokracji lokalnej na Ukrainie wynika z braku zrozumienia natury samorządności jak na lokalnym, tak również na centralnym poziomie (Kučabs'kij 2009). Należy mieć świadomość, że wśród przedstawicieli władzy państwowej na Ukrainie nigdy nie brakowało zdecydowanych przeciwników europejskiego modelu samorządu terytorialnego, twierdzących iż dla narodu ukraińskiego rzekomo jest bliska specyficzna mentalność niezgodna z demokratycznym modelem samorządności (Girnák 2001). Z drugiej strony mamy liczną grupę zwolenników radykalnych reform, próbujących bezkrytycznie przenieść na grunt ukraiński typowo zachodnie rozwiązania problemów organizacji władzy regionalnej i lokalnej.

Trwała dyskusja oraz brak wspólnej wizji w sprawie reformy systemu organizacji władzy na Ukrainie niekorzystnie wpłynęły na sprawność i efektywność struktur samorządu terytorialnego (Kučabs'kij 2009). W związku z tym powstała dodatkowa bariera pomiędzy ludnością a organami jednostek samorządu terytorialnego. Powoduje to utratę realnej obywatelskiej kontroli nad funkcjonowaniem urzędów, tworząc przyjazny grunt dla nadużycia władzy, korupcji i utrwalaniu nieefektywnych form zarządzania. Potwierdzają to M.D. Lesečko i A.O. Čemeris (2001, s. 98) konstatując, że „przy młodym i niedoskonałym samorządzie terytorialnym dostrzegalna jest hiberbolizacja roli struktur administracyjnych”.

Wyniki badań ankietowych, realizowanych przez fundację „Inicjatywy demokratyczne imienia Ilka Kuczeriwa” oraz Centrum Razumkova (2013) pokazują, że aż 41% obywateli Ukrainy uważa, iż w żaden sposób nie ma wpływu na procesy decyzyjne zachodzące w administracji szczebla lokalnego, a zaledwie 8% obywateli jest aktywnie zaangażowanych na rzecz rozwoju lokalnego. Wyraźnie widać, że rządy poprzedniej ekipy pogorszyły i tak już złą sytuację w tym zakresie, gdyż według podobnych badań z 2008 roku – odsetek osób aktywnie pracujących na rzecz rozwoju lokalnego wynosił 12%. Wyniki te pokazują z całą ostrością, jak potrzebne są działania prowadzące do zwiększenia partycypacji społecznej w bieżącym rządzeniu oraz programowaniu rozwoju na poziomie lokalnym.

W odróżnieniu od szczebla lokalnego, na poziomie ukraińskich odpowiedników powiatów i województw (czyli rejonów i obwodów) samorząd terytorialny znajduje się w sytuacji jeszcze trudniejszej. Rady rejonów i obwodów, nie posiadając własnych organów wykonawczych, faktycznie są w stanie całkowitej i permanentnej zależności od administracji państwowej. Mechanizmem tego uzależnienia jest system formalnie dobrowolnego, a faktycznie obowiązkowego delegowania uprawnień z jednostek samorządu terytorialnego rejonu czy obwodu do miejscowych struktur administracji centralnej. Na podstawie tego A. Bazir (2000, s. 44) dochodzi do wniosku że „na poziomie regionalnym na Ukrainie nie istnieje kompletny samorząd terytorialny, lecz istnieje tylko model imitacji samorządu terytorialnego”. Rozwiązanie owego problemu może leżeć w kształtowaniu jednostek terytorialnych szczebla rejonowego i obwodowego na podstawie wolnego wyboru społeczności terytorialnych, ich wspólnych interesów, ustalonych w odpowiednich uchwałach (Grabovs'kij 2001).

Odzyskanie kontroli nad armią, stacjonującą w granicach nowopowstałej Ukrainy odbywało się w trudnych warunkach i skończyło się generalnie ukraińskim sukcesem. Udało się przejąć dowództwo nad wszystkimi jednostkami wojskowymi stacjonującymi na terytorium kraju, unikając bezpośrednich starć z prorosyjskimi ugrupowaniami. W ten sposób udało się uniknąć obecności w kraju wojsk rosyjskich/„postradzieckich”. Natomiast strategiczną klęską dla Ukrainy stała się nieudana próba przejęcia dowództwa nad Flotą Czarnomorską, której główna baza znajdowała się w Sewastopolu. Obecność obcej załogi

odegrała fatalną rolę podczas opanowywania przez wojska rosyjskie Półwyspu Krymskiego w marcu 2014 roku.

Z perspektywy czasu kolejnym ciosem w faktyczną niepodległość Ukrainy okazuje się być rezygnacja z posiadania broni atomowej, która powinna była gwarantować nienaruszalność granic państwowych. Mechanizm gwarancji „budapeszteńskich” (gdzie jednym z gwarantów była Federacja Rosyjska) nie jest respektowany, co uwidoczniła dobitnie rosyjska agresja na Ukrainę w 2014 r. Ufając w międzynarodowe gwarancje, przez cały czas niepodległości Ukraina faktycznie nie inwestowała w modernizację armii. W związku z tym Ukraina w obecnych warunkach nie jest w stanie efektywnie bronić się przed *de facto* rosyjską inwazją.

6. Wnioski końcowe

Ewidentnie widać, że ukraińskie elity polityczne nie wykorzystały „otwartych drzwi” w następstwie słabości Federacji Rosyjskiej. Nie udało się przeprowadzić ważkich reform po „Pomarańczowej rewolucji” i dopiero po wydarzeniach Euromajdanu i powstaniu nowego rządu zadeklarowano gotowość do przeprowadzenia kompleksowych reform w różnych dziedzinach życia, tworzących odpowiedni grunt dla ukształtowania się na Ukrainie społeczeństwa obywatelskiego. Lecz Ukraina nie jest jedynym państwem, które nie wykorzystało szansy związanej z upadkiem systemu socjalistycznego. Spośród europejskich i zakaukaskich krajów postkomunistycznych do tej samej grupy można zaliczyć (oczywiście z różnych przyczyn) także Armenię, Azerbejdżan, Białoruś, Bośnię i Hercegowinę, Kosowo, Mołdawię, częściowo: Albanie, Czarnogórę, Gruzję, Macedonię, Serbię, a także przede wszystkim Rosję.

Podstawowym uwarunkowaniem o charakterze egzogennym jest stała ingerencja Rosji w sprawy wewnętrzne Ukrainy. Wykorzystuje się szeroki wachlarz metod: od społecznych (np. rozbudowa sieci parafii prawosławnych będących w związku hierarchicznym z Patriarchą Moskiewskim), poprzez gospodarcze (np. dwie wojny gazowe z 2006 i 2008 roku), kończąc na politycznych i militarnych (pogwałcenie przez Rosję gwarancji „budapeszteńskich” i agresja militarna na Ukrainę). Pomijając Mołdawię i Gruzję – żaden inny kraj postkomunistyczny nie jest poddawany tak brutalnej presji ze strony władz na Kremlu.

Niestety, także uwarunkowania o charakterze endogennym nie sprzyjają udanej transformacji systemowej na Ukrainie. Należy do nich przede wszystkim zaliczyć:

– brak elit wywodzących się z demokratycznej opozycji, które by przejęły władzę i zapoczątkowały reformy we wszystkich sferach życia społecznego, gospodarczego i politycznego (jak to chociażby miało miejsce w Polsce czy Czechosłowacji);

– brak społecznej akceptacji i dążenia do reform, co przejawia się zwłaszcza w braku jednego systemu wartości, w oparciu o który kształtowałyby się tożsamość większości obywateli;

– silną rusyfikację i sowietyzację społeczeństwa, które ułatwiają zresztą ingerencję Federacji Rosyjskiej w wewnętrzne sprawy Ukrainy;

– częściowym skutkiem dwóch wymienionych powyżej uwarunkowań jest brak realnych mechanizmów bezpośredniej demokracji, która jest częściowo zawłaszczona przez oligarchów. Widać to także na poziomie regionalnym i lokalnym w słabości struktur samorządu terytorialnego;

– silne zróżnicowanie kulturowe i gospodarcze Ukrainy, co przekłada się na duże zróżnicowanie międzyregionalne. Wprawdzie dotychczas nie zakończyło się to rozpadem państwa, ale zostało już wykorzystane przez Federację Rosyjską do zaboru Autonomicznej Republiki Krymu wraz z miastem Sewastopol oraz do ingerencji w obwodach donieckim i ługańskim.

W świetle militarnych działań Federacji Rosyjskiej dochodzi nowe uwarunkowanie związane ze stanem ukraińskiej armii. Wprawdzie udało się przejąć dowództwo nad wszystkimi jednostkami wojskowymi stacjonującymi na terytorium kraju, lecz porażką zakończyła się próba objęcia dowództwa nad Flotą Czarnomorską stacjonującą w Sewastopolu (co ułatwiło zajęcie Półwyspu Krymskiego przez wojska rosyjskie w 2014 roku). Z drugiej strony nie inwestowano w modernizację armii.

W obecnej chwili trudno jest przewidzieć, jak potoczą się losy reform zainicjowanych przez nowe ukraińskie władze. Można jedynie przypuszczać, że gdyby nie ciągnęła rosyjska presja, szanse te byłyby znacznie większe.

LITERATURA

- Ákovina M., 1993, *Deržava i region. Āk vzaēmodiāti vladam*, „Vičē”, 9, s. 14–20.
- Andresūk B., 2000, *Samovrāduvannā. Čogo mi vid n’ogo očikuēmo?* „Vičē”, 1, s. 40–47.
- Bazir A., 2000, *Sučasnì tendencii reformuvannā mišcevoġo samovrāduvannā v Ukraīni*, „Nova Politika”, 6, s. 44–50.
- Centrum Razumkova, 2013, http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=903 (dostęp: 31.01.2014).
- Ġirnāk M., 2001, *Ēvropejs’ka hartiā mišcevoġo samovrāduvannā v pravovomu poli Ukraīni: analiz situacii*, „Lūdina i Politika”, 3, s. 139–143.
- Grabovs’kij S., 2001, *Mišcevi vibori: a može ce možlivist’ političnoġo zatīnku?*, „Ukraīns’kij Reġional’nij Vistnik”, 28, s. 6.
- Gregor A.J., 1998, *Fascism and the New Russian Nationalism*, „Communist and Post-Communist Studies”, 31(1), s. 1–15.
- Ilieva M., Michalski T., 2002, *Sytuacija ġospodarcza Bułgarii na tle sytuacji w Europie Środkowo-Wschodniej*, „Pieniādze i Wiēż”, 1(14), s. 100–107.
- Ingram A., 2001, *Broadening Russia’s borders? The nationalist challenge of the Congress of Russian Communities*, „Political Geography”, 20, s. 197–219.

- Jaskiernia J., 2002, *Systemy rządu w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] Complak K. (red.), *Europa Wschodnia – Ameryka Łacińska. Pozycja jednolitego systemu rządu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 285–303.
- Kołodko G.W., Gotz-Kozierekiewicz D., Skrzyszewska-Paczek E., 1991, *Hiperinflacja i stabilizacja gospodarcza w gospodarce postsocjalistycznej*, PWE, Warszawa.
- Konončuk S., 2006, *Politika bagatokul'turnosti ta konsolidaciji ukraïns'kogo suspil'stva: problemi i perspektivi*, [w:] Tiščenko Ū. (red.), *Regional'na politika Ukraïni: formuvannâ sociogumanitarnuh prioritetiv rozvitku*, Ukraïns'kij Nezaležnij Centr Političnih Doslidžen', Kiïv, s. 183–210.
- Kordun O., 2006, *Analiz pitan' sodo vrahivannâ radâns'koï spadšini v sociogumanitarnij političi Ukraïni*, [w:] Tiščenko Ū. (red.), *Regional'na politika Ukraïni: formuvannâ sociogumanitarnuh prioritetiv rozvitku*, Ukraïns'kij Nezaležnij Centr Političnih Doslidžen', Kiïv, s. 161–180.
- Kučabs'kij O.G., 2009, *Samovrâduvannâ âk resurs suspil'noï pidtrimki administrativno-teritorial'noï reformi v Ukraïni*, „Efektivniŝt' deržavnogo Upravlinnâ DRÏDU NADU”, 16/17, s. 253–263.
- Kuczabski A., Michalski T., 2014, *Ukrainian post-communist transformation: causes, consequences and threats*, „Quaestiones Geographicae”, 33(2), s. 171–180.
- Kujbida V.S., 2001, *Konstitucijno-pravovi problemi miŝ'kogo samovrâduvannâ v Ukraïni*, Litopis, L'viv.
- Łatkowski K.I., 2001, *Współczesne rosyjskie nurty nacjonalistyczne*, [w:] Helanrski S. (red.), *Nacjonalizm. Konflikty narodowościowe w Europie Środkowej i Wschodniej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, s. 180–187.
- Lesečko M.D., 2002, *Sinergetika i teoriâ social'noï samoorganizacij*, „Aktual'ni Problemi Deržavnogo Upravlinnâ LRÏDU NADU”, 1/2, s. 52–55.
- Lesečko M.D., Čemeris A.O., 2001, *Administrativna reforma: dosvid Pol'ŝi ta ukraïns'ki realii*, „Aktual'ni Problemi Deržavnogo Upravlinnâ of UADU”, 4, s. 91–105.
- Lupacij V., 2006, *Ukraïna v poŝukah novoï modeli reintegracij*, [w:] Tiščenko Ū. (red.), *Regional'na politika Ukraïni: formuvannâ sociogumanitarnuh prioritetiv rozvitku*, Ukraïns'kij Nezaležnij Centr Političnih Doslidžen', Kiïv, s. 147–161.
- Marčuk È., 1998, *Ne čekati poki rozsudit' istoriâ*, „Miŝceve samovrâduvannâ”, 1/2, s. 30–34.
- Olujko V.M., 2005, *Ukraïna na ŝlâhu do deržavi samovrâdnych teritorial'nih gromad*, „Universitets'ki Naukovî Zapiski”, 1/2, s. 317–323.
- Olujko V.M., Slobodânuk P.Â., Baŭk M.I., 2005, *Administrativno-teritorial'nij ustrij Podillâ. Īstorîâ i sučasniŝt'*, Hmel'nic'kij.
- Paniņa N.V., 2005, *Ukraïns'ke suspil'stvo 1994–2005: sociologičnij monitoring*, Vidavnicтво Sofiâ, Kiïv.
- Pavlenko R., Viter O., 2006, *Riznicâ cinnisnih oriëntacij u regionach Ukraïni: âk podolati problemu „rozkołu”*, [w:] Tiščenko Ū. (red.), *Regional'na politika Ukraïni: formuvannâ sociogumanitarnuh prioritetiv rozvitku*, Ukraïns'kij Nezaležnij Centr Političnih Doslidžen', Kiïv, s. 99–120.
- Pirožkov A., Pavlûk A., 2005, *Administrativno-teritorial'na reforma v Ukraïni: aktualni pitannâ metodologii ta praktyki*, „Ekonomika Ukraïni”, 7, s. 4–14.
- Sahanenko S.È., 2001, *Politične upravlinnâ miŝtom v umovah samovrâduvannâ*, Vidavnicтво of UADU, Odesa.

- Sobczyński M., 2002, *The ex-military areas as an element of contemporary spatial structure of Central-Eastern Europe*, [w:] Kitowski J. (red.), *New arrangements of socio-economic links in Central and Eastern Europe*, Wydawnictwo Oświatowe FOSZE, Rzeszów, s. 91–109.
- Stryjakiewicz T., 2004, *Sieci gospodarcze w Polsce w warunkach transformacji systemowej*, [w:] Parysek J.J. (red.), *Rozwój regionalny i lokalny w Polsce w latach 1989-2002*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 25–44.
- Sztompka P., 2000, *Trauma wielkiej zmiany*, IPN PAN, Warszawa.
- Tischner J., 2005, *Etyka solidarności oraz Homo Sovieticus*, Wydawnictwo Znak, Warszawa.
- Wendt J., 2007, *Wymiar przestrzenny struktur i aktywności społeczeństwa obywatelskiego w Polsce*, seria: Prace Geograficzne IGiPZ PAN, nr 208, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Vinnikov O., Morozova G., 1998, *Pitannâ ekonomičnogo rozbitku samovrâdnh gromad v Ukraïni*, „Aspekti Samovrâduvannâ”, cz. 2., s. 2–5.
- Zinoviev A., *Homos Sovieticus*, Atlantic Monthlu Press, Boston.

THE DETERMINANTS OF THE PROCESS OF TRANSFORMATION IN UKRAINE

Abstract

After the fall of the Socialist system, processes of transformation began in them. These processes were influenced by factors of both the external and the internal nature. As a result of their impact, European and Transcaucasian post-communist countries are a very diverse group of countries. Some of them (such as the current member states of the European Union and NATO) took full advantage of the weakness of Russia and are now stable democracies with an average level of the inhabitants' life. Others are still characterised by incomplete democracy and poor society. However, the period of free elections in the studied group of countries is already coming to an end due to neo-imperial policy of W. Putin, which is best exemplified by Russian actions in Georgia and Ukraine.

Ukraine belongs to the countries that for various reasons have not made use of a historic opportunity to build a democratic and prosperous society, although after Euromaidan the country's present authorities do their best to accelerate the process of transition. Unfortunately, the Russian actions (including military ones) effectively prevent this.

Key words: *Central and East Europe, Transcaucasia, Ukraine, political transformation*

Prof. UG, dr hab. Tomasz Michalski
Katedra Geografii Rozwoju Regionalnego
Wydział Oceanografii i Geografii, Uniwersytet Gdański

Prof. AP, dr hab. Aleksander Kuczabski
Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Turystyki
Instytut Geografii i Studiów Regionalnych
Wydział Matematyczno-Przyrodniczy, Akademia Pomorska w Słupsku